

K TYPOLOGII MODERNY V JUGOSLÁVSKÉ LITERATUŘE

Viktor Kudělka, Brno

Říká-li se dnes obecně, že tzv. moderná představuje v literárním vývoji jugoslávských národů období zásadního přelomu, že přináší kvalitativně nový typ umělecké tvorby, je třeba blíže určit, v čem tato její "přelomovost" vlastně spočívá, a onu umělecky novou kvalitu náležitě specifikovat. To však bude možné až na základě komplexní analýzy schopné postihnout problematiku moderny konsekventně od jejích společenských předpokladů a ideových zdrojů, které podmiňovaly nový vztah ke skutečnosti a s ním i nový životní obsah, až po důsledky stylistové a skladební.

Máme-li přistoupit k otázce moderny v literatuře skutečně historicky a bez ideologických předpojetostí, jak to postuluje například studie Felixe Vodičky, je nutné zbavit se všech deduktivních postupů, které modernost redukcují na určité vlastnosti, postupy, směry nebo školy a staví ji tak mimo celou historickou skutečnost, kterou prochází člověk a tím i literatura nové doby.^{1/} Nutnost zabývat se znovu a jinak otázkami moderny je však dána i tím, že po období romantismu je to vlastně počátek, co se téměř všechny jihoslovanské literatury dostávají do tak intenzivního styku s myšlenkovými a tvárnými výboji ostatní Evropy, a kdy se toto intenzivnění projevilo i dalekosáhlými přesuny v hierarchii literárních druhů a žánrů.

Pokusme se nejprve ukázat, jaký byl vztah jugoslávské moderny k předchozí etapě společenského a literárního vývoje, zejména k výsledkům a dědictví tzv. realistického období.

Dnešní literárněhistorické výklady se vcelku shodují v tom, že realismus, jak se projevilo v jednotlivých národních oblastech slovanského Balkánu, je přes tu nebo onu vnější podobnost typologicky i kvalitativně dosti odlišný od tzv. velkého nebo klasického realismu z vývojově vyspělejších literatur.^{2/} Mluví se zejména o vnitřní slabosti jihoslovanského realismu v druhé polovině 19. století, a myslí se tím zejména nedostatek takových děl, kde pronikavě společenská analýza určuje hloubku a pravdivost charakterů, jako na druhé straně zase psychologický rozbor postav a jejich vzájemných vztahů podmiňuje poznávací nebo společensko kritický účín uměleckého obrazu. Příčiny této vnitřní slabosti nebyly sice v jednotlivých národních literaturách vždycky stejné, přesto lze spatřovat jejich společného jmenovatele

v nedostatečné rozvinutosti sociálních struktur a v myšlenkové slabosti tendějších společenských ideologií (např. slovínského liberalismu nebo utopického socialismu u Srbů), které poskytovaly na slovanakém jihu realisticky orientované tvorbě životní a historické zázemí.

Jestliže se např. srbští realisté (Janko Veselinović, Milovan Glišić, Svetolik Ranković aj.) soustřeďovali převážně k vylíčení života v srbské vesnici, jejíž obraz si v duchu svých sociálně utopických představ idealizovali jako patriarchální idylu, nedotčenou rozkladnými vlivy kapitalismu, ztráceli se zřetelě to nejzávažnější: totiž i na srbském venkově, v podmínkách patriarchálního způsobu života, byl rolník vykořisťován a utlačován, třebaže tento útlak a vykořisťování měly tu jinou podobu než v soudobé společnosti pokročilejšího kapitalismu (zápašoevropského typu), před jehož "zhoubnými důsledky" chtěli srbský venkov uchránit návratem k vývojově překonaným formám a formacím. Ve svých dílech věnovali mnohem více pozornosti době a prostředí s jejich oceňovanou problematikou (nazírajou ovšem prizmatem dobové podmíněné ideologie) než vnitřnímu životu jednajících postav: člověk a jeho individuální osud byl pro tyto spisovatele často jen mechanickým produktem společenského vývoje. A právě tímto sociologizujícím aspektem se srbský realismus 19. století dosti značně lišil od umělecké praxe realistů francouzských nebo ruských, kteří dovedli zájem o problémy doby a společnosti promítnout do psychologie svých postav.

"Naše realistická literatura", zjišťuje např. srbský literární historik Miodrag Protić, "vytvořila tak idealizovaný obraz patriarchální společnosti", a pokračuje: "Jako listý druh sociálních doktrínářů měli naši realisté sedmdesátých a osmdesátých let raději svou vlastní idealizovanou představu o patriarchální společnosti nežli její skutečnou podobu." Z reality si vybírali pouze to, co bylo v souladu s takovouto představou. Podléhajíc svým sociálně utopickým iluzím zavírali oči před třídními rozpory a společenskými protiklady uvnitř patriarchálního zřízení. Pod vlivem učení Svetozara Markoviće, který byl pro většinu srbských realistů nejuznávanější autoritou, se totiž domnívali, že je možné, ba přímo nutné uchovat patriarchální zřízení jako základ pro budoucí uspořádání společnosti v kolektivním duchu. Selska rodinná zádruha měla se podle jejich názorů stát ekonomicko sociálně základnou jakýchsi vesnických komun. Proto se ve svých povídkách i románech snažili vylíčit život v srbských zádruhách jako blaženou idylu a nebrali na vědomí, že i tam došlo v procesu rozvíjejícího se kapitalismu k ostrým třídním srážkám a konfliktům.³⁾

Na rozdíl od srbského realismu 70. a 80. let, jehož těžiško bylo ve vesnické próze, obraceli se charvátská realističtí spisovatelé - Evgenije Kumičić, Ante Kovačić, Josip Kozarac, Vjenceslav Novak aj. - většinou k prostředí městskému a maloměstskému, jak je poznali z vlastní zkušenosti, anebo zobrazovali - jako K.S. Pjalski - rozklad charvátských "šlechtických hnízd". Jejich prozaická tvorba byla rovněž nesena úsilím zachytit spíše celkový obraz doby a její společenskou problematiku, přičemž postavy tu mívaly funkci spíše názornou: zůstávající spodobeny jen obrysově (a v duchu tehdejších předetav i přímo schematicky) demonstrovaly především určitý sociální proces nebo problém, často na úkor své umělecké přesvědčivosti. Alexander Flaker charakterizoval nedávno charvátský realismus jako takový typ literární tvorby, v němž jsou sociálně psychologické motivace častokrát nahrazovány motivacemi nacionálně psychologickými; (měl přitom na mysli např. zpodobení "cizinců" v dílech Vebera Tkalčeviče a Eugena Kumičiće) a kde je do příběhů i postav neústrojně vnášena didaktizující symbolika (např. ve vyústění některých děl Kozarcových). Umělecky výraznější díla charvátského realismu vznikala podle Flakera teprve tehdy, když vzhledem k národně specifickým rysům literárního vývoje byly tyto "realistické kánony" pronikavě porušovány - tedy všude tam, kde umělecké dílo ve své poznávací funkci i emotivním účinku nebylo oslabováno mimouměleckými zřeteli.^{4/}

Ještě méně přehlednou se jeví problematika realismu v literatuře slovinšské. Pojmy jako tzv. romantický, folklórní nebo postický realismus, s nimiž operovalo starší bádání, ve snaze charakterizovat celkový ráz slovinšské literární tvorby v období realismu, popř. jeho jednotlivé vývojové typy, jsou už dnes většinou odmítány jako malo adekvátní, nevystihující skutečnost, že slovinšská literatura ve druhé polovině 19. století, tedy v době rozkvětu liberální ideologie, byla co do významu a funkce převážně a především zábavnou četbou pro početně slabou a ideově nevyspělou obec slovinšských štenářů, s příměsí společensky významné nebo národně mobilizující tendencí. Jen výjimečně přesáhla tato literární produkce, označovaná ne zcela oprávněně jako realističká, hranici zábavnosti a poučnosti, a obsažen její výpovědi se stala pravdivě svědeckví o životě slovinšského člověka té doby.

"Co tedy bránilo tehdejší literatuře v umělecky adekvátním zobrazení světa?" ptá se Janko Koa ve studii "Funkce a disfunkce slovinšské literární historie", a hledá příčiny tohoto jevu v morální i společenské bezosažnosti slovinšské liberální ideologie jakožto ideového

vychodila literární tvorby sedmdesátých a osmdesátých let, jež nebyla s to poskytnout dostatečné předpoklady pro hlubší umělecké zkoumání skutečnosti.^{5/}

Teprve s nástupem moderny vymaňuje se literární tvorba ve všech národních oblastech slovanského jihu ze zužujících mezí dobově podmíněných ideologií, a ve své nechuti, někdy přímo programově odporu podřizovat spontánní umělecký prožitok ideologicky vymanřeným koncepcím odstraňuje z tvůrčího procesu moment společenské cenzury (ale i autocenzury), vstupující do volnějšího prostoru, v němž se ostatní evropská literatura pohybovala už od dob Balzacových, Dickensových nebo Gogolových.^{6/}

Část spisovatelů (Dinko Šimunović, Borisav Stanković, zpočátku i Ivo Vojnović) pokračuje na první pohled v tradicích realismu. Také jejich tvorba má ve svých základech až regionalisticky důvěrné sepětí s rodným krajem a jeho lidmi. Čím tato díla svůj lokální rámeček přerůstají a v čem tzv. realistickou prózu výrazně deregionalizují, je schopnost autorů proniknout a uvidět i tam, kam staromilecké oké folklorizujícího nebo žánrového realisty nikdy nedohlédlo - onen zmnožený úhel pohledu soustředěný k vnitřnímu životu postav a zachycující rub i líc postavy najednou. Lze říci, že v tvorbě těchto umělců dochází k posunu priority ve vztazích společnost-jedinec ve prospěch jednotlivce, k prohloubenému průzkumu individua, z něhož, jak byla již vědecky, vyrůstá i problematika sociální a historická.

Slovesné umělecké tvorba moderny byla ve všech jugoslávských literaturách především výslednicí domácího vývoje společenského a kulturního. Vznikala a formovala se však za silného působení zahraničních literárních směrů a proudů - doznívajícího naturalismu, impresionismu, dekadenace a symbolismu - jejichž programy a ohlasy pronikaly do jednotlivých národních oblastí buď přímo z Francie (zejména v literatuře srbské), nebo prostřednictvím moderny německé a rakouské s jejími třemi hlavními centry v Berlíně, Mnichově a ve Vídni.

V této souvislosti bude snad vhodné připomenout, že vývojový rytmus jugoslávské literatury (a patrně celé balkánské kulturní oblasti) je ve srovnání s vývojově vyspělejšími literaturami západoevropskými (ale např. i literatury české nebo slovenské) překotnější. Po dlouholetém období stagnace a různě motivované národní soběstačnosti následuje zpravidla prudce vzrůstající vlna "otvíraní oken do Evropy" - období pokusů vyrovnat krok s myšlenkovými i tvárnými výboji ostatních literatur. Z toho pak vyplývá i větší význam a iniciativa jednotlivých autorek osobností, které se musejí v tomto vyrovnávacím úsilí po-

tykat s problémy a pojmety, na jejichž řešení se v jiných, vývojově vyspělejších literaturách podílely skupiny příslušníků několika generací. To je např. hned na počátku novodobého literárního vývoje případ Prešerny; mimořádné intenzity a složitosti však nebývá tento jev právě v období moderny, zejména v jejich počátcích.

Už Wollmanova Slovesnost Slovanů i pozdější Dramatika slovenského jihu upozornily na simultánnost a promiskuitu vlivů v literární tvorbě slovenského jihu, a to právě v souvislosti s obdobím moderny, kdy "... zaroveň s. opožďenými vlivy naturalisticko-realistickými chlešújí se také už nové proudy novoromantické, takže často u jednoho a téhož autora náde se jejich směs, tak např. u Ogrizoviće, Nušiče, Javorova, Cankara aj." Jak zjistil Wollman, byla simultánnost těchto vlivů a jimi způsobená všehochnůt ojedinělou v celé literatuře evropské a snad i světové.^{7/}

Tak např. specifičnost slovenské kulturní a společenské situace zp sobila, že počátky moderny kolidují se vznikem a propagací slovenského naturalismu. A obě tato hnutí se zpočátku rozvíjejí paralelně - za určitých dočasných vztahů a vlivů. Přitom, jak teorie, tak umělecká praxe naturalismu narážely ve Slovensku na neméně tuhý odpor jako moderna, a to jak ze strany konzervativně katolické, tak i liberální. Ti první spatřovali nebezpečí naturalismu v programové snaze zobrazovat život "takový, jaký je ve skutečnosti", bez "posvěcující jiskry umění", ti druhí v něm viděli expanzi ateismu, amoralnosti a anarchismu. Slovenské odsudky byly plné předpojatosti a názorových zmatků: tak byl jako naturalista par excellence prezentován a ze slušné čtenářské obce vykazán vedle Zoly, Huyasanse, Maupassante i Turgenév^{5/}, třebaže v sou sedním Chorvátsku byl v téže době pokládán za jednoho z nejvýznamnějších předstevitelů světového realismu. Stopy Turgeněvova vlivu v chorvátské próze jsou také neolyčejně rozsahlé a intenzivní.^{9/}

Pro tehdejší slovenské kulturní poměry bylo dále příznačné, že nejenergičtější propagátor a stoupenec naturalismu Fran Govekar se vůbec bál označit ho pravým jmenem: mival raději označení krasjini nebo moderní realismus - a celá škola byla pak charakterizována jako tzv. nova struja, nový proud. K nejvýraznějším dílům slovenského naturalistického školý byva počítan Govekarův román "V krvi" (1896) a román F. X. Kačka "Kam sljemež?" (1897) - tedy díla, o nichž se dnes právě soudí, že víc než analýze souběžné slovenské skutečnosti s jejími rozpory začínaly tyto autory erotické otázky a kuriozity při líčení bizarních postav.

Po určitou, poměrně krátkou dobu nalezi naturalismus sympatie i mezi příslušníky moderny, u Županičiče a zejména u Cankara. Ale už koncem devadesátých let bylo jejich dočasné přilnutí k naturalismu překonáno novou ideově uměleckou orientací. Přes radikální zuřtování s naturalistickou minulostí, jak je známo např. z doslovu k Cankarově prozaické prvotině "Viněty" (1899), žije jeho dědictví v Cankarově próze i dramatu nadále - v osobité symbióze s ostatními ideově uměleckými složkami, zejména s komplexem novoromantiky a se socialistickou ideologií.^{10/}

Cankarův příklad není ojedinělý ani z hlediska slovinské literatury, ani v širším kontextu jihoslovanském. Otevírá obecnější problematiku, která se dnes stále častěji objevuje v centru literárně-historických úvah a která těsně souvisí s oním opožďováním slovanského jihu ve vztahu k ostatnímu evropskému kulturnímu dění: hledání příčin, které v jugoslávských literaturách znemožňovaly krystalizaci uměleckých směrů a proudů do "čistých forem".^{11/}

Je možno resumovat: Typologické zvláštnosti tzv. moderny v literatuře jugoslávských národů mají své hluboké kořeny už ve specifickém rázu literární tvorby z období realismu, který ve srovnání s vývojově vyspělejšími evropskými literaturami zaostával nejenom časově, ale i co do své poznávací hodnoty a emotivního účinku.

Nástup moderny znamenal postupné překonávání jednostranného, utilitaristického pojetí funkce literatury. Na rozdíl od zastánců různé motivované koncepce "národní soběstačnosti" byli představitelé moderny přesvědčeni, že i literatura tzv. malých národů potřebuje pro svou přirozenou existenci široký mezinárodní prostor, z jehož myšlenkového proudění by se mohla odrazit a pak se do něho jako aktivizující a iniciativní činitel znovu vrátit. Jejich vyrovnávací úsilí mělo nicméně svůj rub v četných kosmopolitních a formalistických výstředcích a přispívalo mimořádně k tomu, že se celkový charakter literárního procesu, v němž dosud přetrvávaly rozmanité tendence jinde už překonaných vývojových etap, ještě více zkomplikoval. Odtud lze pak i vysvětlit, že právě v konci 19. a začátku 20. století, kdy ve většině evropských literatur dochází k dezintegraci realismu, je na slovanském jihu dobou jeho uměleckého dovršení; že teprve v období moderny a jejím spolupůsobením vznikají díla, která ve své poznávací funkci i emotivním účinku nejsou svazována mimouměleckými zřeteli. Próza Stankovičova nebo Šimunovičova, jádro dramatiky Cankarovy, raná díla Vojnovičova však nevznikala v názorové nebo umělecké opozici vůči moderně, ale jsou naopak bez jejího myšlenkového i uměleckého zázemí nevysvětlitelná.

P o z n á m k y

- 1/ Srov. Felix V o d i č k a , O modernosti v literatuře historicky, Plamen 6 (1964) č.5, 1-7. Knižně v souboru Struktura vývoje, Praha 1969, 97-109.
- 2/ Srov. Janko K o s , Funkcije in disfunkcije slovenske literarne zgodovine, Perspektive 3 (1961-1962) 889-923.
- 3/ Srov. Miodrag P r o t i c , Borisav Stanković prema našem realizmu devetnaestog veka, Delo 5 (1956) 1619-1634.
- 4/ Aleksandar F l a k e r , O realizmu, Umjetnost riječi 2 (1958) 49-64. Knižně v souboru Aleksandar F l a k e r - Ždenko Š k r e b , Stilovi i razdoblja, Zagreb 1964, 213-231.
- 5/ Srov. Janko K o s , Funkcije in disfunkcije slovenske literarne zgodovine, 918 n.
- 6/ Srov. Dragutin P r o h a s k a , Srbochorvatská literatura, Praha 1927, 27 n.
- 7/ Srov. Frank W o l l m a n , Slovesnost Slovanů, Praha 1928, 178-232. Dramatika slovanského jihu, Praha 1930, 64, 115-116.
- 8/ Srov. Anton O c v i r k , Slovenska moderna in evropski simbolizem, Naša sodobnost 3 (1955) 197 n.
- 9/ Srov. Aleksandar F l a k e r , Turgenjev u hrvatskoj noveli, Radovi zavoda za slavensku filologiju 5 (1955) 12-45.
- 10/ Srov. Janko K o s , Idejni izvori Cankarjeve literature, Beseda 5 (1956) 378-383, 505-515.
- 11/ Srov. Dušan P i r j e v e c , Slovinci a Európa, Slovenské pohľady 1967, č.4, 118-124.

ZUR TYPOLOGIE DER MODERNE IN DEN JUGOSLAWISCHEN LITERATUREN

Die typologischen Besonderheiten der sog. Moderne in der Literatur der jugoslawischen Völker haben tiefe Wurzeln schon in spezifischen Charakter des literarischen Schaffens in der Zeit des Realismus, der im Vergleich mit den mehr entwickelten europäischen Literaturen nicht nur zeitlich, sondern auch in seinem Erkenntniswert und in der emotiven Wirksamkeit zurückblieb. Wenn man von der inneren Schwäche des jugoslawischen Realismus spricht, so versteht man darunter vor allem den Mangel an solchen Werken, in denen eine durchdringende gesellschaftliche Analyse die Tiefe und Wahrhaftigkeit der Charaktere bestimmt. Das Auftreten der Moderne bedeutet eine allmähliche Überwindung der einseitigen, utilitaristischen Auffassung über die Funktion der Literatur und auch ein zielbewußte Bestreben, mit der Gedankenentwicklung und den formalen Errungenschaften des übrigen Europa Schritt zu halten. Zum Unterschied von den Anhängern der verschieden motivierten Konzeption der nationalen Selbstgenügsamkeit waren die Vertreter der Moderne überzeugt, daß auch die Literaturen der kleinen Völker für ihre natürliche Existenz einen breiten internationalen Raum brauchen. Das Bestreben der Modernisten, die Differenzen zwischen den jugoslawischen und den anderen europäischen Literaturen auszugleichen, führte auch zu kosmopolitischen und literarischen Prozesses, in dem noch verschiedene Tendenzen der anderswo schon überwundenen Entwicklungsstapen überlebten, noch mehr komplizierte. Die Simultaneität dieser Tendenzen und Traditionen, dieser Impulse und Einflüsse und die daraus entstandene Promiskuität der zeitlich und künstlerisch entlegenen Stile und Methoden ist in den europäischen Literaturen dieser Epoche vereinzelt und einzigartig.